

ПАВЛО ВОЛОСЕНКО

ТИСЬМЕНИЦЯ

Накладом Тисьменецьких Земляків

НЮ ЙОРК

1958

ПАВЛО ВОЛОСЕНКО

Присвячую пам'яті моєї покійної Дружини Валентини, працівнички на культурному полі між інтелігенцією та, у великій мірі, між хліборобським станом міста Тисьмениці.

ТИСЬМЕНИЦЯ

Накладом Тисьменецьких Земляків

НЮ ЙОРК

—

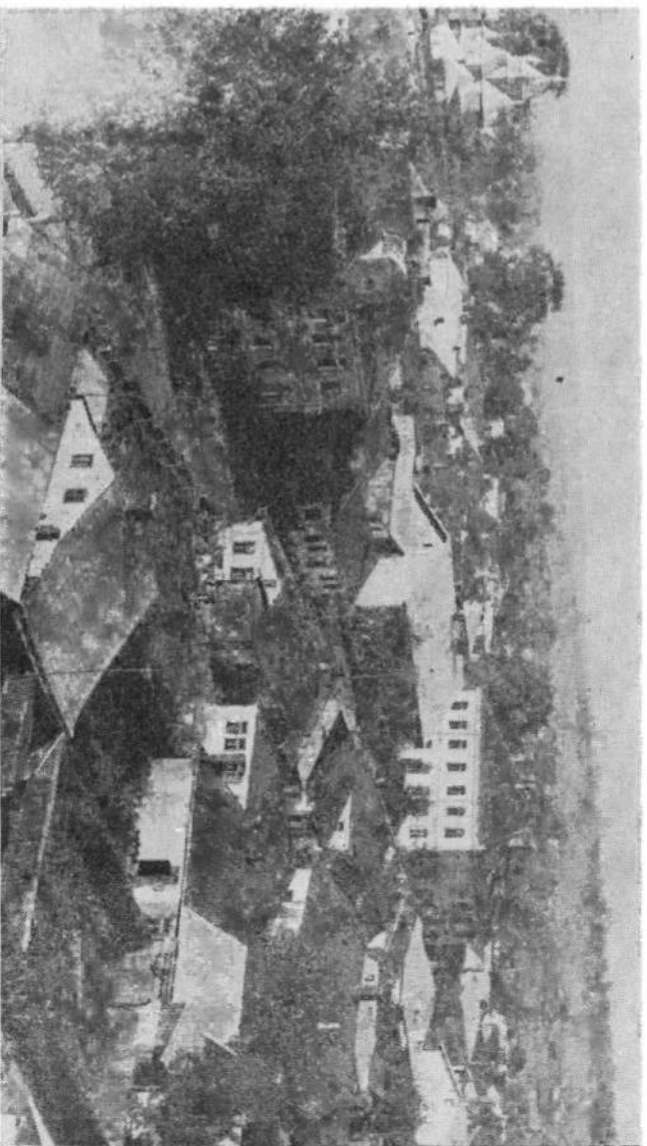
1958

ТИСЬМЕНИЦЯ

1/2 МИЛІ
1 КІЛОМЕТЕР

- 1 — Церква св. Миколая
- 2 — Вірменський костел
- 3 — Костел Домініканів
- 4 — Жидівська божниця
- 5 — Кокорина церква
- 6 — Монастирська церква
- 7 — Старий християнський цвинтар
- 8 — Старий жидівський цвинтар
- 9 — Новий цвинтар
- 10 — Новий жидівський цвинтар
- 11 — Гуральня
- 12 — Розвалини замку в лісах
- 13 — Новий млин
- 14 — Старий млин
- 15 — Кушпівська фабрика
- . — . — Залишки старої огорожі.

Тисъменциѧ

Загалъный видъ (злѣва Кокорина церква)

ІСТОРИЧНІ ЗАМІТКИ

Тисьмениця належить до найстарших міст Західньої України і згадки про неї знаходимо вже в старих мапах України з 15. сторіччя. На географічній мапі, відомого французького інженера Бопляна, що в сімнадцятому сторіччі їздив по Україні, є рівнож нанесена Тисьмениця.

В Іпатієвському літописі знаходиться така згадка про Тисьменицю під роком 1144: „На ту же зиму, вьшедшу Володимиру вь Тишмяничю на ловы, вь тоже время послашася Галичане по Ивана по Ростиславича вь Звенигород и вь ведоша кь собі в Галичь”. В Густинському літописі (том II, стор. 297) читаємо: „Вь тоже літо, бывшу Володемеру в Тисьмяници на ловах, Галичане призваша собѣ Іоана Ростиславича, Володемерова брата, на княженіе”. Діло йде про Володимира, званого звичайно Володимирком, батька Ярослава Осьмомисла. Є згадка про Тисьменицю і в Галицько-Волинському літописі, що король Данило приїздив до Тисьмениці на лови.

Тодішні землі від Галича до Тисьмениці, а певно і далші, належали до княжих, як на це вказують назви, що ще досі задержалися як: Княгинин, Княждвір біля Коломиї і т. п.

Передмістя теперішнього Станиславова, що його оточують з заходу, півночі і сходу, ще до недавна носили назву Книгинин, перекручене зі слова Княгинин. В цьому

Княгинині мав бути замок княгині, а до нього вела широка алея, обсажена обабіч липами, що частинно задержалися й досі наприкінці Липової вулиці. Для завідування княжими просторами мусів бути призначений боярин, якого називали Книгиницький. Це ім'я подибуємо в історії Тисьмениці, бо при кінці 18 сторіччя Йов Книгиницький переїхав з Тисьмениці до Маняви, в околиці теперішнього містечка Солотвина, на Підкарпатті, і там оснував православний монастир, названий „Скит Манявський”.

У лісі тих околиць приїздили князі на лови, тому там мусіли бути і княжі ловецькі замки. Та в першій половині тринадцятого сторіччя спалили й сплюндрували Україну Татари, а при цьому горіли й замки; згорів напевно і ловецький замок в Тисьмениці.

А де мав бути ловецький замок, в якому місці? Треба мати на увазі, що на далекі, кількадевні, лови вибирався не тільки князь з дружинниками, але і частина двора, бо це була велика подія, яка всіх цікавила і тому можливо, що деяка частина жіноцтва мала охоту їхати разом, не так на лови, як радше для товариства, а може при нагоді порадитися з тисьменецькими кушнірами. Маючи це на увазі, можна з деякою певністю сказати, що в Тисьмениці повинні були бути два замки: один на краю міста, яких п'ятсот кроків від середини міста, для двораків і може для жіноцтва, а другий правдивий, віддалений яких три кілометри на схід від міста, під Богородецькою Горою. Хоч слідів бувших забудовань там не лишилося, за те ще й досі видно докладно спляновану площу, около двісті кроків в квадраті, під горою і з доїздом до неї від гостинця. Недалеко від тої площі заховалися, доволі докладні, контури гальди, як знак що тут колись, правдоподібно князі, шукали мінералів. На схід, північ і захід починалися тут великі ліси. Того ловецького замку ніхто не відбудовував.

Замок в місті був побудований на високому підсипі мочаруватого ґрунту, для ліпшого захисту перед нападами і обведений валом. Трудно сказати щонебудь про той замок. Площа має вид чотирикутника, около тисячі квадратних метрів, обсаджених липами, що ростуть на валі, який окружає площу. В середині є ще деякі сліди фундаментів колишніх будинків.

По окупації Галицької Держави Польщею, польські королі наложили руку на княжі землі і частинно задержали їх як державні добра, а частинно наділювали ними магнатів. Княгинин і Тисьменицю разом з цілим довкіллям одержали Потоцькі. Один з родини Потоцьких одержав Тисьменицю і на місці, де був давній княжий замок, вибудував новий.

Станислав Потоцький одержав Княгинин і там, над дорогою, що вела з Галича, збудував невелике, укріплене місце, з якого розвинувся пізніший Станиславів. Цікаво при тому зазначити, що в половині дев'ятнадцятого сторіччя, як проєктовано залізницю зі Львова до Чернівців, цілу залізничу станцію, разом зі всіма варстатами і магазинами, побудовано, як видно з катастральних мап, на території Княгинина, бо тодішній Станиславів творив тільки незначну адміністративну одиницю в середині Княгинина і тому залізнична станція повинна була називатися Княгинин; і довший ще час „на поштових посилках, дописувано „Станиславів коло Тисьмениці“.

По першій світовій війні прилучено, на підставі польського закону про розбудову великих міст, Княгинин до Станиславова, щоб затерти сліди української оселі Княгинин.

Недалеко Лип збудували Потоцькі в Тисьмениці гуральню. З міста вела до Лип окрема дорога, обсаджена ще до недавна тополями, а обабіч неї побудовано доми

для двірської служби; дома ці залишалися ще до недавнього часу в доброму стані. Через родинні поділи Потоцьких, маєтки ці почали поволі розпадатися і перед першою світовою війною залишилося з них дуже мало. Залишилася невелика частка землі з гуральною, яку підпалили московські війська на початку війни в 1914 р. Ці всі останки виарендував Жид Ренштрайф, який відразу збудував в Липах дистиляторню спирту, але повітова влада наказала той будинок усунути. По першій світовій війні розпродали Потоцькі ту решту землі разом з Липами; частину Лип купив тисьменецький різник, поляк, і зразу почав рубати липи та розкидати вали, але адміністраційна влада воєводства наказала припинити нищівну роботу історичних місць. Частину ґрунтів Потоцьких закупило місто під парк.

Треба згадати, що серед населення Тисьмениці жила все пам'ять про короля Данила, про його лови в тисьменецьких лісах і про його відвідини міста.

ТОПОГРАФІЯ

З княжого Галича вели два шляхи, один на північ через Рогатин до Львова, а другий на південь. Південний шлях в 30 кілометрах від Галича повертав круто на схід до міста Тисьмениці. Тут шлях розгалужувався на три: один на схід, так званий наддніпрянський, що йшов через Монастириська, Бучач, Камянець Подільський, Могилів над Дністром і далше на південний схід; другий шлях йшов на південь у напрямі теперішнього села Марківці, де знов розгалужувався на два: один на Молдавію через Отинію, Княждвір, Коломию, Чернівці і далі на південь, а другий в долину Прута, через Карпати на Угорщину. Тисьмениця була тим осередком, де шляхи сходилися і

тому мала дані для розвитку. Там пізнавалися купці з різних сторін світу, там ішов обмін і торгівля всякими товарами, а це сприяло до розвитку купецтва. Певно і наші князі приїздили до Тисьмениці не тільки на лови, але також, щоби поглянути на торгівлю. Таким центральним місцем була Тисьмениця аж до часу проведення залізниці зі Львова до Чернівців. Тисьменецькі міщани спротивилися будові залізниці через тисьменецькі землі і це спричинило упадок міста. Таким осередком став від тоді Станиславів, бо звідці йшли тепер шляхи у п'ятьох напрямках.

Приблизно до року 1860 Тисьмениця була повітовим містом; тут була повітова адміністрація, тут мав постій ескадрон уланів для охорони повітової адміністрації. Тому, що два повітові осередки були за близько (Станиславів і Тисьмениця), перенесено повітову адміністрацію з Тисьмениці до Товмача, віддаленого від Тисьмениці 15 кілометрів.

Через Тисьменицю протікає річка Ворона. Цікаво, що є одна річка, що рівнож носить назву Ворона, яка впадає до Хопра, а Хопер вливає свої води до Дону з лівого берега. Є ще і ріка Тисьмениця, яка пливе через Бориславський нафтовий район, біля Дрогобича. Тисьменецька Ворона вливає свої води до Чорної (Надвірнянської) Бистриці, що пливе через Надвірну. Ворона ділить місто на дві частини: частину на правому березі називають Заріччя і воно займає приблизно одну третину міських ґрунтів. Від сходу і півночі місто окружене горбами, які є закінченням подільської плити. На сході за містом, по лівому боці шляху, що йде в напрямі Бучача, була велика левада „Ставища”, тепер уже розпарцельована, яка осінню вкривається фіолетною краскою пізноцвіту осіннього (кольхіум автумнале); за Ставищами на схід йдуть орні поля „Ланища”. Горби з північної сторони міста спада-

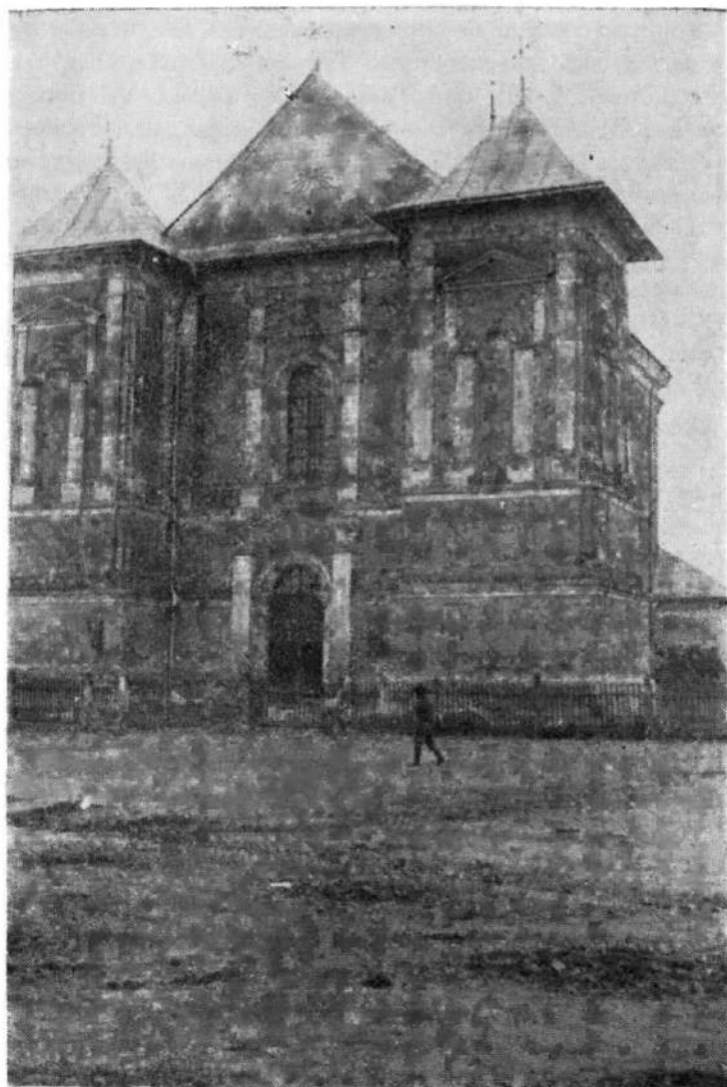
ють стрімко до Ворони і дають добрий будівельний матеріал. Усі фундаменти, підвалини домів у середині міста, також частинно і поза серединою є покладені з цього каменя. Стрімкі продовження цих горбів понад Вороною далеко на захід, називаються „підпечари”, що під ними розложилося село тої назви Підпечари. Назва походить від численних печер у скалах, що служили колись за сховища перед нападом ворога. Частина міста, на північ за Вороною називається „Америка”, бо вона творить неначе окрему оселю над водою. Продовженням „Америки” на захід є „Слобода” також частина Тисьмениці. Частина міста на західній стороні, при шляху до Станиславова це „Мірниця”; на південь від Мірниць „Гаї”, а їх продовження це „Мокрець”, названий так від надміру ґрунтової води; за Мокрецем тягнеться ліс „У Стрілках”. Горби на сході міста це Богородецька гора; у полудневій частині її, у вузькій долині, лежить мале сільце Погоня, з маленькою старовинною церквою і монастирем О. О. Василіян. Тут, після переказу, погоня спинила ворога, мабуть Татар, і вибила їх доноги. Горбки з лівої сторони Богородецької гори, це Підлисса. Праворуч тої балки, що тягнеться до Погоні, є більша гальда. Яку місцеві люди називають „говда”. І тут, видно колись, шукали мінералів.

На правому березі Ворони, у північно східньому напрямі від міста, видніє „Могилка”, високий курган, насипаний мабуть людськими руками. Ця Могилка домінує своїм вершком понад дооколішніми оселями, а глядячи через далековид, видно з неї Галич. Народній переказ каже, що під Могилкою є печери. Гора, на якій висипана Могилка, називається „Соколинець”. Окрім цієї Могилки є ще друга „Могилка”, дуже подібна до попередньої, тільки трохи нижча. Є вона на схід від середини міста. Ці дві могили вказують, що біля Тисьмениці відбували-

ся колись великі події і тому переказ, що Тисьмениця була на горах, біля теперішньої Тисьмениці, може мати певну підставу. Є ще, окрім описаних могилок, дві більші, але нижчі, могили на захід від Тисьмениці, над потоком Студенець. Що під тими могилами і могилками криється невідомо, бо ніхто їх не розкопував.

Серед населення Тисьмениці є різні перекази про первісне положення того міста, та справдити ті перекази було тяжко, бо не було наявних доказів. На південь від міста, при шляху в напрямі Марківців, є місцевість „Городище”, де до першої світової війни був більший мешкальний будинок з парком, а по другім боці дороги кілька господарських будинків; та це могли бути залишки колишньої садиби Потоцьких. Такого походження можуть бути і сліди фундаментів у лісі, на захід від названого будинку, як і нагробні хрести, на північ від цих фундаментів.

На підставі Магдебурського права, тисьменецькі міщани, які виконували ремесло, були звільнені від панщини, і жили в середині міста в осередку, відгородженому від „хлопів”, що робили панщину. Цей осередок можна визначити по слідах, які залишилися були до останніх часів; вони починаються від ріки Ворони, з полудневого боку підвищенням ґрунтів і протягаються до дороги, що йде з міста у південному напрямі: звідси границя йде на північ, яких п'ятьсот кроків і повертається на схід до Ворони, У цьому, замкнутому чотирикутнику, був християнський цвинтар над Вороною з цвинтарною каплицею. Далше була міська церква, вірменський костел, а далше синагога. Жидівський цвинтар був за огорожою. Домініканський костел і монастир були теж за огорожою, бо побудовані пізніше. За тим чотирикутником на північ була левада, названа Пастівником, а за нею підвищення над Вороною, де була побудована Монастирська церква. Прав-

Вірменський костел

доподібно, що цей чотирикутник повстав ще перед наданням магдебурського права, на це вказували би дома у цьому осередку. В середині міста була копана криниця, конічної будови, виложена каменем; криницю відрито випадково в 1938 році. В часі копання фундаментів під Народний Дім відкрито, на глибині одного метра, добре заховану огорожу міста.

При впливі млинівки Стримби до Ворони були побудовані стайні для уланських коней; це місце так і названо „Стайнище“. В Тисьмениці були колись розташовані улали по домах, а для коней побудовано окремі стайні над Вороною. Тому, що улани були розміщені по обох боках Ворони, побудовано для переходу до стаєнь на Вороні кладку, що її сліди ще досі осталися.

ГЕОЛЬОГІЯ І ГІДРОГРАФІЯ

Геологічне підложжя Тисьмениці, це алювій, який повстав з нанесених окрушин пісковика, що його принесли води з північних узбіч Карпат. Ці маси каміння оперлися східним боком у Подільську плиту, яка зачинається на схід від Тисьмениці. З Карпат випливають дві більші ріки: Бистриця Чорна, або Надвірнянська і Золота, або Солотвинська. На схід від Бистриці випливає Стримба (коло села тої назви), а на схід від неї Ворона; вона протікає повільно серед алювіяльних покладів. Майже рівнобіжно до неї пливе Стримба, та пливучи по спадистому терені, має скорший рух води. Тисьмениця є неначе межою між бистрими водами на захід від Тисьмениці, і повільно пливучими водами Поділля. Стримба вливає свої води до Ворони, біля села Хомяківка з доволі великим спадом. Для використання цього спаду, побудовано в Хомяківці рухо-

му запору, яка спрямовує всю воду, або частину її, залежно від потреби, у млинівку. Прокопана частина млинівки лучиться по дорозі з кількома меншими потічками, що їх називають „Вунівами”, і пливе в напрямі Тисьмениці. По дорозі при першому спаді урухомлює млин в Городищі, спад 4,5 метра; при другому спаді 4 м. урухомлює другий млин „Муrowаний” (за большевицької окупації розібраний); тут вливає млинівка свої води до Ворони. Біля „Лип” віддає ця млинівка частину води у побічну млинівку, яка порушає знов три млини: „Сирливий”, який молот тільки жито для гуральні, і два дальші „Поповичів” і „Христиванів”.

Алювієм перепливає також ґрунтова вода, яка місцями натрапляє на опір, підносить свій рівень та збирає багато підскірної води і творить багна. Так повстав „Мокрець” у південному заході від міста, покритий лісом, переважно дубовим. Коло „Мокреця” на полі є „Білі Болота”, торфовисько, яке літом дістає білу краску від висохлого моху-торфовика. Частини покриті водою пишаються літом цвітучими, білими, водними ліліями і високим скрипієм (еквізетум) що нагадує давню рістню з геологічних формацій. З Мокреця витікає потічок Медвідок, що вливається перед містом до млинівки Стримби. Ґрунтова вода, що перепливає близько поверхні землі є занечищена гниючими частинами рістні, за те вода з глибоких прошарків землі є чиста і здорова. Замітне є Джерело на північно-західній стороні коло цегельні, яке впливає з білого піску і дає п'ять літрів води на секунду, кількість, яка може заспокоїти запотребування усього теперішнього населення Тисьмениці.

НАСЕЛЕННЯ

Первісне населення Тисьмениці було українське, як це видно з історичних пам'яток міста. Було воно княже, бо на основі тодішніх законів, князь чи король був власником не тільки землі, сіл і міст, але й людей: княжим людям як упривілейованим жилося добре. Людям, що жили у духовних, або світських добрах жилося гірше і тому Тисьменичани дивилися на тих людей з гори. Витворився окремих тип людей, яких пізнати можна було по ноші, що пригадувала боярські строї, головню у жінок.

Десять у чотирнадцятому сторіччі, почали прибувати до Тисьмениці, з полудня через Молдавію, Вірмени, а пізніше Поляки й Жиди. Вірмени, як рухливий торговельний нарід, причинилися у великій мірі до добробуту міста; вони надали йому торговельно-промисловий характер. Були згадки про те, що у Тисьмениці можна було позичити гроші і то не тільки у малих, але й у великих сумах. На доказ цього професор Старецький з Тернополя розповідав, що його дід їдучи диліжансом (критий віз, в якому подорожували тоді, коли ще не було залізниці) зі Львова до Черновець, був свідком, як у Тисьмениці сів до диліжансу міністр фінансів волоського господаря, що приїжджав до Тисьмениці позичати грошей для волоського двора. Волощина була тоді самостійним князівством, пізніше частиною Румунії.

Населення Тисьмениці складалося приблизно з 1/3 міщан і 2/3 рільників. В центрі міста, в ринку, жили майже виключно Жиди, найближчими сусідами до них були Вірмени й міщани християни, що займалися ремеслом; на окраїнах міста були рільники.

Родинні прізвища міщан Українців в більшості закінчувалися на -ський або -цький. Прізвища рільників Ук-

раїнців були по батькові, або по матері, як Стефанків, Микитин, Маланюк і под. Ще були й такі прізвища як: Палюга, Купчак, Монюк, Квочак і подібні; були й закінчені на -ський як: Сливінський, Карпінський, Сендецький, Шадурський, Дубіцький і пр.

Треба зауважити, що до Тисьмениці, де схрещувалися шляхи в чотирьох напрямках, попадало багато сторонських людей, які там і залишалися. Це можна бачити по різnorodних прізвищах, які мали закінчення на -енко, -енка, -ук; прізвища часто переkrучувалися ще й тому, що в місті жили Українці, Жиди, Поляки, Вірмени і тому вимова прізвищ різнилася навіть значно. Були прізвища, які вказували на імiгрантів або на реімiгрантів з Угорщини чи Волохії, як Угорчак і Волощук.

Вуличні прізвища, як усюди, причеплювалися звичайно до характеру людини, до його зовнішнього вигляду, як напр. зідун, сурій, довбуш, гарбуз, капшук, боженька, гальма і т. п. Але були й такі прізвища, які вказували на людей, що інтересувалися нпр. церковними книгами як тропар, арія, клир і т. п. Це були, так сказати упривілейовані міщани; вони сиділи при всяких церковних відправах в церкві по обох крилосах і на хорах, а по вечірні сходилися в читальні-дяківці. Там обмінювалися думками, найчастіше в церковних справах і дбали, щоб в дяківці вчено церковного письма.

Міщани „книжники” пильно сліdkували за правильною відправою богослужень, як це видно з такого факту. Підчас „великого входу” священник проголосив „і всіх вас католицьких” замість „православних”. По скінченій відправі повстала велика сварка між „старшим братом”, а був ним тоді Тимко Волощук, і священником, яким правом проголошено католицьких а не православних. Сварку припинили з трудом інші „браття”, що прийшли з другої

захристії. По тім скоро священника того перенесли на іншу парафію.

До першої світової війни до церковного брацтва, яке завідувало церковним майном, вибирали виключно міщан а часами, і то дуже рідко, попадав туди і паламар з рільників. До упривілейованих міщан в церкві належали люди, яких предки заслужилися перед церквою і були заможніші. То були старі міщанські роди як: Коцькі, Волощуки, Туранські, Скородинські, Угорчаки, Гринівські, Юревичі, Горбалі, Гавришенки, Сенчуки, Смольницькі, Чорнодоли, Камінські, Підлуські. Характеристичне було у міщан імя „Фтодор” і тільки у міщан воно уживалося, бо так писалося у церковних книгах; у рільників був Федь. Подібне було і з жіночими іменами; у міщан було „Паранька”, а у рільників Параска. Назвати Параньку Параскою була обида... „я не хлопка”.

Для характеристики населення треба ще сказати, що воно було дуже рухливе й непосидюче. Кушніри їздили зі своїми виробами не тільки по близькій околиці, але і далше, щоб збувати свій товар. Великий гін до міграції давали сусідні краї, як Молдавія, Волощина й Угорщина. Тисьменичани їздили туди на заробітки або в торговельних справах, як закуп шкір, овець і другого краму, потрібного для свого промислу. В останніх часах виемігрувало багато до Америки. Більшість з них зупинилася в Нью Йорку, де попрацювавши деякий час у чужих фірмах та приглянувшись до обстаавин, зуміли закласти свої підприємства й доробитися майна, це такі як Михайло Туранський, Волощук, Угорчаки. Богато з них були дуже жертвенні й не забували за свої українські установи, як у старім краю в Тисьмениці, так і тут в Америці. При цій нагоді треба згадати про Семена Угорчака, який пожертвував на Дім Культури Наукового Товариства ім. Т.

Шевченка в Нью Йорку шість тисяч доларів. До Америки перший показав дорогу Василь Волосенка, що в осени 1891 року приїхав до Нью Йорку. Цікаво, що ця родина мала нахил до міграції, як це видно з родинних записок. Дідо Василя приїхав до Тисьмениці в першій половині дев'ятнадцятого сторіччя з Камінця Подільського, як вільний і оженений з вільною Щигельською; два інші члени тої родини Степан і Тома рівнож їздили до Молдавії, але вернулися вкінці до Тисьмениці.

Тисьмениця перед 1914 роком мала поверх 10.000 населення, а в 1927 році кругло 7.500, з того 70% Українців, 15% Поляків, 15% Жидів. Поляки це були в більшості латинники, які всюди говорили по українськи, хоч урядова польська статистика зараховувала їх до Поляків. В тисьменецьких міщан були часто мішані подружжя Українців греко-католиків з римо-католиками; дома говорили всі по українськи, а свята обходили по чоловічій лінії. З початком двадцятого сторіччя, як почався сильний всепольський рух проти Українців, мішані подружжя були вже рідші, а пізніше зовсім припинилися. В мирне життя Поляки внесли розбрат і ворожнечу.

Справжніх Поляків було дуже мало, бо це були майже виключно, урядовці, учителі та власники великих маєтків. Жиди говорили поміж собою по жидівськи, за Австрії старалися говорити по німецьки, за польської окупації по польськи, а за большевицької наслідували російську мову.

РІЛЬНИЦТВО

Мешканці Тисьмениці які займалися рільництвом, творили, як уже сказано, 2/3 цілого населення. Приблизно до року 1870 діяв австрійський закон, на підставі якого,

так звані рустикальні землі, були неподільні; найстарший син по смерті батька одержував цілу спадщину з тим, що своїх братів і сестер мав відповідно вивінувати, чи то грошима, чи в натурі. По знесенню того закону ціла спадщина ділилася по рівній пайці між усіма дітьми; при чому однак вдовиця діставала одну четвертину спадщини тільки як доживоття; по її смерті діти ділилися по рівно тою четвертиною. Земельні наділи почали сильно дробитися і повстали карлуваті господарства по три, два, а то й менші моргові. Заможних господарів в Тисьмениці було в останніх часах кілька родин, які мали більше як по п'ятдесят моргів ріллі й лісу разом. Середняк господар рахувався від п'яти до десяти моргів, а більше десяти до боґачів. (Один морг є 0.575 гектара, або 1.4 акра).

Дохід з господарства був різний, залежно дуже часто від уміння господарити. Бувало так, що триморговий господар жив краще від десятиморгового, завдяки своїй зарадности. Головним продуктом харчування давніше було жито й пшениця, пізніше прийшла до помочі картопля й кукурудза. Картоплю називали мандибурка, перекручено з німецького слова маґдебург. Управу картоплі введено в Тисьмениці біля 1860 року. Картоплю на початку саджено так, що лопаткою-рискалем викопувано ямки, в які вкидувано одну картоплину й присипувано землю; як картопля зійшла, то її обсапувано а відтак підгортувано. Картопля родилася дрібна і як хто зібрав три чи чотири корці (один корець важить сто кілограмів, або 220 амер. фунтів), то було багато. З часом управу картоплі доведено при помочі відповідного удобрення і тяглового культиватора, до 80 і навіть 100 корців з одного морга. Окрім картоплі й кукурудзи управляли ячмінь, овес, просо, рідко гречку; вирощували всіляку городину, включаючи велику скількість помідорів. З трав сіяли червону конюши-

ну, останніми часами люцерну й тимотку. В гаях і помірках кошено траву, але перед другою світовою війною сіяли на сухих місцях збіжжя. Плекали теж і овочеві дерева: яблуні, груші, сливки, вишні та на північних схилах горбків волоські горіхи й черешні. Завдяки інструкторам „Сільського Господаря” управу ріллі піднесено високо і та сама земля видавала вдвоє, а то й більше, як перед тим. Вдавався в Тисьмениці й виноград і навіть кавуни й дині, тільки треба було мати добре насіння й вміти їх плекати. Після першої світової війни зразкове господарство мав агроном Іван Демчук, що виростив насіння кавунів і динь (мельонів), котрі удавалися навіть під Варшавою, за це мав листи з признанням і подякою; він теж мав кілька сортів доброго винограду.

За Польщі були при так званих „повітових радах” агрономи, добре оплачувані, але користі з них було дуже мало, бо були то звичайні урядовці, яких головним завданням було одержувати щомісячну платню.

Цікаво було з приходом большевиків до Тисьмениці. Держалися вони осторонь від людей. З часом, як приглянулися ближче, то побачили, що стебло пшениці доходило до росту середньо-високої людини, то казали: у нас пшениця доходить до пояса, то ваша пшениця певно з показового поля. І вірити не хотіли про високу урожайність поля. А як часом агітатори мали свої „промови” в читальнях і по тих агітках, жінки заманили такого агітатора до хати і показували: оце чоботи на неділю, а оце чоботи на щодень до ходу, відчиняли віко від скрині, де була одежа на свято, а окремо одежа до хатньої роботи; агітатор роззявляв рота; це обман, говорив.

За німецької окупації рільництво почало підупадати, бо Німці забирали при обов'язкових переглядах найкращу худобу, як рівнож найкращі коні. Вправді Німці вели

сильну агітацію, щоби до праці запрягати корови, а не коні, але з того нічого не вийшло. До того ще Німці назначували, як керівників до нагляду над рільничо-господарською працею, „спеціалістів”, які ніколи плуга не бачили й тому накази їх викликували сміх. Не рідко можна було бачити зелене скошене жито. Їх хижі очі тільки й дивилися за тим, де щонебудь можна було б зграбувати.

НОША, ІЖА ТА ЗВИЧАЇ

Ноша міщан і рільників різнилася і що до крою і що до матеріалу, з якого була зроблена. Жінки рільників носили таке убрання: сорочка з доморобного, біленого полотна з довгими рукавами з білим, подвійно-фалдованим ковніром. Спідниця довга й дуже широка в чотири, або п'ять пілок, зібрана, а спідниць одягали від трьох до п'яти, одна поверх другої, та фартушок теж довгий та рясний, але трошки коротший від спідниці. Дальше тісно у стан зшити „шнурівка” з фальбанками від стану і без рукавів, та „кацавайка”, подібна своїм кроєм до шнурівки, тільки з рукавами й дещо довша від шнурівки; шнурівка й кацавайка півокругло витяті коло шиї, без ковнірів. На великі свята й до шлюбу одягали „кафтан”, поверх всього: він був зроблений з чорної сукняної матерії, довгий аж по кістки і шитий в стан. Святкову одягу виготовляли з вовни, оксамиту і адамашкового шовку, звичайно в темних кольорах, тільки шнурівка була вишнево-червона, або іншої яскравої барви: фартушок теж був ясний. На ногах носили чоботи, усе тільки чорні. На шиї три й більше шнурків червоних, точених, правдивих коралів, часто з причеплюваними золотими дукатами. Кількість шнурків коралів і якість залежали від заможности родини: коралі

й дукати переходили у спадщину до найстаршої доньки, молодшим треба було купувати нові. Замужні жінки носили постійно очіпок, або малу чорну хустку, потім більшу хустку на двір, і ще повязували платиною здовж лиця й завязували її кінці на горі. Останніми часами платину вже скасували. Хустки були різні й на різні okazji; починаючи від грубих вовняних на щодня й кінчаючи тонкими турецькими й кашимирівськими на великі свята як Різдва, Йордан, Великдень. Дорогі хустки теж йшли від матері до дочки у спадщині. Дівчата ходили літом до церкви без хусток, заплетені у одну косу з вплетеною широкою стяжкою, а на поле завязували білу, тонку хустку під бороду. Дівчат у старшому віці, які вже не мали надії вийти заміж, завязували по молодичьки жінки, яких окремо на це запрошувано. Зимою, у святкові дні жінки носили нові кожухи-киптарі, довгі пониже коліна, дівчата трохи коротші. До роботи у холодні дні, одягали коротенький кожушок без рукавів (гуцулка).

Одежа чоловіків: шаравари з полотна, поверх сорочка до колін, підперезана чересом, широким на півтора до двох долонь зі шкіри і зі сховками в середині; на грудях носили „брушляк” (коротка вовняна безрукавка), поверх брушляка в літі сірак, а в зимі кожух, на свята довший, на будень коротший, званий швабиком. Літом на голові капелюх, сплетений зі соломи, зимою смушева, чорна, висока шапка. Кожухи, як жіночі так і чоловічі, були білі не крашені; жіночі кожухи були кунштотно вишивані кольоровим сафьяном на ковнірі, на кишенях і з переду.

Міщани-ремісники мали відмінний крій від рільників, жінки носили довгі спідниці, збірні, але не дуже широкі і короткі у стан блюзки. На будний день з перкалю, а на свята з вовни, або шовку. На голову одягали вовняні, або шовкові хустки-шалі, білого, кремового,

або чорного кольору з довгими френзлями; мали теж і великі, грубі вовняні шалі на холодні дні. На весні й в осені короткі плащі, а на зиму довгі плащі підбиті біркою. На шиї носили коралі й золоті перстені на руках й у вухах золоті кульчики. Перед першою світовою війною пішла мода у міщанських дівчат носити на забави (охоти) вишивані блюзки. Чоловіки-міщани одягалися по міському, а зверху одягали плащ-бурмус.

Рільницьке населення Тисьмениці, а передовсім жінки, були, що до своєї ноші дуже консервативні. Дівчина рільничка, яка з деяких причин переодягнулася в міщанську ношу, не могла вже вийти заміж за рільницького хлопця, а міщанський хлопець її теж не хотів, бо вона була з „хлопів”. Рільнички так дівчата як і жінки носили тільки чоботи, хоч в доколичних селах жіноцтво носило вже черевики й навіть панчохи. Останніми часами почали рільницькі хлопці одягатися в міщанську одягу, а за ними й молодші господарі переходили на міщанську моду. А бували й такі випадки, що перебраний у міщанську ношу рільницький хлопець мусів перед вінчанням переодягнутися назад у рільницьке, бо молода не хотіла йти до вінчання з „паном”.

Їда міщан і рільників теж була різна, передовсім що до якості. Міщани їли хліб з питлованої, житньої муки, а рільники з разової; у міщан було часто на обід мясо, а на неділі обовязково. Рільники їли мясо тоді, як били свиню, а купували рідше, більше обходилися солониною й вудженим мясом, заготовленим ще з осені. Вудили мясо в хатах на „бантах”, димом з печей. Звичайна їда у рільників була така: борщ з окремою фасолею, юшка з бараболею, молочна каша з пшона, або кукурудзяних круп, кулеша з молоком, пироги з картоплею й сиром, у піст з капустою, на свята голубці з пшоном і солониною, рідше пе-

чення або душенина. На різдвяні свята робили вечеру з дванадцятьох страв: був звар, кутя з медом і маком, борщ з крепликами начинюваними грибами, або оселедцем, риба, пироги з капустою, повилами, маком, пампушки. На саме Різдво пекли колачі, довгі плетені, з пшеничної білої муки, три щонайменше і пироги з маком та сиром і медівники. Запікали в печі шинку й начинку. На великодні свята пекли паски й баби. Паски з простішого тіста, а баби з кращого. Паски гарно украшували зверху, на горі клали корону й сонце, а з боків гуси, або качки. Варили й фарбували яйця, звичайно в виварі з цибулі, кропиви й інших зел.

На весіллях і поминках обід починався з юшки з волового мяса (росіл), потім свиняча печеня, теляча начинка, голубці, а на кінець багабачі (рід французького тіста з овочевою начинкою), медівники й горішки-хрусти. Пили звичайно горілку, вишняк, сливянку й пиво. У міщан страви були подібні на торжественні okazji, тільки що було більше всяких додатків. Взагалі ж вони й не могли різнитися, бо на такі okazji запрошено варити кухарок, а вони звичайно походили з міщан. Перед другою світовою війною різниці у їді вирівнювалися, бо міщанство зубожіло, рільники піднесли свій життєвий рівень. Треба тут теж признати працю „Союзу Українок”, що не мало причинився до поліпшення варення, своїми курсами куховарства.

Третій день Великодних свят був присвячений памяті померлих. Щороку у той день ходила процесія на цвинтар зі всіх трьох церков. Дівчата, убрані у найкращі убрання, несли хоругви і священники вели процесію. Всі, хто тільки міг, ішли на цвинтар, дома залишалися ті, що не могли покинути хату. На цвинтарі священники служили на могилах парастаси, котрі замовляла родина померлих,

Жінки набирали у хустини галунок (яєць) та спеціально на ту оказію печених пасочок, котрими обділювано убогих. Ті убогі ставали довгим рядом при вході на цвинтар і мами давали дітям пасочки й галунки, щоби діти обділювали бідних і тим привчалися до милосердя. На могилах збиралися родини померших. Старші й поважні люди, ходили коло могил, згадували небіщиків і підкріплялися святочним, а молодіж проходжувалася по доріжках.

На Різдво ходили колядувати: міщанське братство по міщанах, а рільницьке по рільниках, інтелігентна молодіж на „Рідну Школу“. Під Новий Рік хлопці маланили під вікнами у дівчат, а на Щедрий Вечір дівчата щедрували хлопцям. Ще гарний був звичай на Щедрий Вечір, коли приходили з церкви зі свяченою водою й ішли кропити хату й ціле обійстя та й мазали при тому хрести з рідкого тіста на дверях комори, хати й стайні та інших забудовань, від нечистого духа.

Весілля справляли таким звичаєм: Молодий і молода, кожне зокрема, ходили з дружбами, чи дружками до рідні, до сусідів та близьких знайомих і просили такими словами: „просили вас тато й мама й ми вас просимо на наше весілля“, при чому старших цілували в руку, а з дівчатами й хлопцями та дітьми цілувалися як звичайно. Але це запрошення було тільки вступне, бо пізніше ходив батько молодої, а як батька не було, то хтось з ближчої родини, просив на службу Божу, яку відправляли перед вінчанням. Зрана була відправа за померших родичів, по відправі гості й батьки йшли до хати на перекуску. Перед відходом молодих до церкви родичі благословили молодих, сидячи на стільчиках, а молоді цілували батьків по руках. По вінчанню всі йшли з церкви на угощення до хати молодої, гості молодого йшли до молодого, а потім вже на музику й танці приходили до молодої, бо у моло-

дого музики не грали: батьків молодих у церкві на вінчанню не було. Це не було в звичаю. В хаті молодих садили на почесному місці за столом, молоду на волове ярмо, з боку молодих сідали дружки з дружками, а потім свати й почесні гості, а далі ближча й дальша родина й сусіди. Молодій свахи співали — „де молода сиділа там ся стіна блищала від личка румяного від вінка зеленого”. Головну роллю на весіллях грали свахи й кухарки, які не тільки прислужували, угощували, приспівували й ладкали, але пильнували, щоби все відбувалося після прийнятого звичаю.

При кінці весілля свахи знімали з молодої вінка, садовили на стільчику серед хати і до молодої по черзі підходили спочатку батьки, а потім сестри й брати, брали гребінь в руки і чесали волосся, а свахи співали: — „мати косу чеше на дунай косу мече, пливи косо з водою як зоря за зорою”. Молода стає вже молодницею. Коса її, символ дівочтва, не поплила з водою, але свахи завязують молодій очіпок і вкладають косу під очіпок. Маринця, чи Марія тратить своє ім'я й вона стає Дмитриха, чоловіче ім'я з жіночим закінченням, рівноправна дружина свого чоловіка; вона не є Дмитрова, вона не є підлегла, вона гордиться новою назвою ще більше, бо з хвилиною завязання голови до неї вже не говорять „ти”, але тільки „ви” й тільки найближча рідня й подруги дівочтва кличуть її по імені. Прастарий український обряд вінчання. Дмитриха-дружина в разі відсутності свого Дмитра перебирає всі його обов'язки.

По весіллі відвозили молоду до дому молодого, причому молода везла в новій скрині своє віно, а за возом вели її корову на нову господарку. У молодого гостили гостей, що приїхали з молодою, але вже коротко. На тому кінчалося весілля.

ПРОМИСЛОВІСТЬ

Кушнірство розвинулося в Тисьмениці мабуть дуже давно. Вже цей факт, що в Тисьмениці, у великих лісах довкруги, відбувалися княжі лови, наводить думку, що дало Тисьменичанам принуку займатися виправою сирих шкір убитої, дикої звірини. При цьому виправляли кушнірі і шкіри домашніх тварин, як кіз і баранів. Окрім того були на місці допоміжні матеріяли до виправи шкір. Рівнобіжно з тим займалися Тисьменичани виправою шкір рогатої худоби для взуття. Цьому розвиткові сприяло положення Тисьмениці серед річок і потоків з відповідною для того промислу водою. Певна річ, що для кушнірів були вже за княжих часів привілеї, а пізніше за Польщі; у магдебурському праві, кушніри були звільнені від підданських робіт-чинитьб. Кушніри гордилися часом до пересадки своїм правом. Не рідкі були випадки, коли рільник приносив свої шкіри до виправи і пошиття кожуха та підійшов до стола, на якому працював кушнір, то міг почувти терпке слово: до мого престола близько не підходи. Були рівнож і бідні кушніри, які брали зі собою кушнірське приладдя і ходили по селах від хати до хати та питали, чи треба що направити. Богаті кушніри величали себе бургерами.

З часом як вірменське населення почало маліти, почав підупадати і кушнірський стан, бо на місце Вірмен прийшли Жиди, які так повели справу, що самі доставляли кушнірам сирівець, який кушнір мусів обробляти та ушити з нього кожух за малу оплату. Використовування доходило до того, що ціла кушнірська сім'я працювала при шитті кожухів дванадцять, а то й шіснадцять годин на добу. Було це за австрійських часів, коли Жиди мали великі впливи. Щоб вийти з того тяжкого положення, основано

товариство кушнірів і білоскірників, яке добилося навіть доставки кожухів для дирекції залізниць у Станиславові. Виконання достав було таке задовільне, що товариство дістало замовлення від дирекції залізниць у Львові, а далі у Кракові і навіть у Грацу, для так званої Південної залізниці, що йшла з Відня до Трієсту. Роботою тисьменецьких кушнірів зацікавилася Торговельно-Промислова Палата у Відні і товариство дістало допомогу на будову фабрики. Прийшов з допомогою рівнож Красвий Виділ у Львові. Та в цю справу вмішалися спекулянти, які порадили перетворити товариство в акційну спілку. Кушніри на те погодилися, бо кожний член (а було їх біля двадцяти) дістав по кілька акцій, але одночасно бувші члени товариства втратили вплив на ведення фабрики, бо до управи акційної спілки взяли тільки одного члена. Прийшла перша світова війна, власники акцій з управи зникли разом з готівкою, а по скінченню війни акційна спілка перестала існувати. Приступлено до ліквідації, а ліквідацію переводив банк у Львові, який сам був у ліквідації: фабрика опинилася за безцін в руках одного спекулянта, а Тисьменичани, бувші акціонери, а перед тим члени товариства, втратили все. Цей стан тривав до упадку Польщі, бо по окупації Тисьмениці більшевиками фабрику націоналізовано і пущено по своєму в рух. У фабриці введено большевицькі норми, які виснажували передовсім гарбарів. Більшовики урухомили рівнож виріб валянок з вовни, яка залишалася так з виправи шкір як і з відпадків при шитті кожухів. За німецької окупації фабрика була рівнож чинна, але працювала виключно для війська так довго, аж доки не вироблено усього запасу шкір, зграбованих на Україні. Німці прислали до обрібки шкіри зі собак, яких масово наказували убивати по цілій Україні. По першій світовій війні повстала була ще фабрика-ро-

бітня так званих ушляхотнених овечих шкір. Була це приватна власність спілки жидівських купців. Ці ушляхотнені овечі шкіри йшли в продаж під назвою нутрієти і біберолі. Робітників в цій фабриці експлуатовано, між іншим в той спосіб, що заробітну платню виплачувано часто квитками до крамниць.

Процес виправки шкір відбувався ось як: Сухі шкіри мочено в воді, звичайно в річці, відтак виполікувано, чищено згреблом на столі у воді, а деякі гарні овечі шкіри із білої вовни, ще намілювано. Вимиті шкіри приходили до дальшої обробки, або хлібової або хемічної. При хлібовій виправі посипали мокрі шкіри грісом (висівки) і вкладали до кадок на вісім, до десять днів, де вони проходили процес ферментації. Виправа хемічним способом тривала тільки один день, але при недогляді, або невмілості можна шкіри „спалити”. Такі спалені шкіри можна легко рвати руками. Витягнені з кадок шкіри сушено та відтак витягано на всі боки, так зване „ключування” а відтак білено. При біленню прикріплювано шкіру на „пелах” і „шкафою” стягали з личка шкіри присохле мясо, посипали те личко товченим алябастром і витягали ще раз шкафою. Так виправлена шкіра є готова до виробу кожуха. Виправлену шкіру кушнір крає, як потрібно до міри, а родина зшивала, накладаючи на зшиті місця „венслики”, цебто вузькі стяжечки зі шкіри, очищеної з вовни і пришивали: це називалося „юрування”. Венслики бували також зі сафяну крашеного на зелено, червоно або синьо.

Кожухи бували різного роду. Окрім згаданих вище швабиків і киптарів, (це були легкі жіночі кожухи), різного роду безрукавки, дуже часто артистично прикрашені, як теж і безрукавки з дорогих шкір.

Рівночасно з кушнірським промислом розвивався шевсько-гарбарський. Але гарбарством, цебто виправою шкір рогатої худоби, займалися не всі шевці, а невелика частина з них, тому, що така виправа вимагала більшого вкладу праці та відповідного устаткування. Шкіру на юхт виправляли при помочі дубової кори і вапна, а дубову кору треба було кришити у великих, тяжких ступах, така виправа тривала місяці. Самим чоботарством займався тільки швець-майстер зі своїми синами, які вже змалку привчалися до ремесла. Жінка майстра і дочки працювали рівнож, але вже не за фахом батька, а брали у кушнірів кожухи до юрування. Назагал шевці заробляли менше від кушнірів, але були й шевці майстри, що затрудували в своїх варстатах і наємні сили челядників та термінаторів. Шевські термінатори обслуговували в першому році звичайну домашню господарку шевця: обробляли землю, пасли корови, бавили дітей і тому подібне. Так дороблялися шевці, бо за науку термінатора мусів батько ще доплачувати. Шевці не мали шевського товариства, а спроба кооперативної праці тривала не довго. За більшовиків мусіли шевці працювати в примусовій кооперації. Подібно було і за Німців, тільки норми праці не були такі як за більшовиків через недостачу матеріялу. Роблено по більшій часті „деревляну” обув для полонених.

Окрім обох вище наведених промислів, був ще промисел столярський, колодійський і ковальський. Жовта глина, яка була не глибоко під поверхнею землі, дала нагоду до розвитку гончарського промислу. Ще в останньому часі були в Тисьмениці дві гончарські печі, а гончарі розвозили свої вироби по дальшій околиці. З розвитком виробів чавунної посуду гончарство підупало, але господині даліше уживали для молока тільки глиняні горшки. В багатьох домах були коловоротки для пряжі вовни, з якої

ткачі ткали сукно. Тканину збивали на готове сукно у спеціальних ступах-флюшах; з того сукна виробляли для рільників сіраки.

Була в Тисьмениці модельярня дзвонів, де також відливали малі дзвони, заснована за містом, в гаю, на південь від міста. Готові моделі відвожено до Пацикова, біля Станиславова: там була гамарня міді і там відливали дзвони з привезених моделей. В околиці де була гамарня, знайдено невеличкі поклади міді. Будинок, де була модельярня дзвонів, був в останньому часі власністю Литвинця, вивезеного в часі першої світової війни до Талергофу. Всі будинки модельярні знищили до тла Німці в останній війні.

Кожне ремесло мало свій цех, а голова цеху звався цехмістром. Хто хотів учитися ремесла, мусів зі своїм батьком і майстром, у якого хотів вчитися, записатися в цеху на „термінатора“ (учня). По відбутій науці термінатора „визволяли“ і він ставав челядником. Цікаве було відношення між челядником і термінатором. Термінатор не мав права носити краватки і за таке порушення дисципліни міг челядник термінатора побити. Майстра й майстрову термінатор називав „панойцо“ і „паніматка“.

Цікаві були в цехах „сорокоусти“. Щороку всі майстри одного цеху замовляли в церкві і костелі богослужбу за померших членів цеху, а відтак улаштовували в цеху величавий обід, розуміється з „випивкою“. На церковні відправи й на обід просили звичайно і посадника міста.

ТОРГІВЛЯ.

Торгівля в Тисьмениці у давних часах була в руках місцевого, українського населення, але з приходом у 14 сторіччі Вірмен, а пізніше Жидів, опинилася вона в їх ру-

ках. Вірмени торгували головню худобою, але також вином, тканинами, дорогоцінними прикрасами, зброєю і медикаментами. В їх руках опинилося багато землі, вони збудували вірменський костел та побудували багато більших домів. Щороку відбувалися тут великі ярмарки, що тривали по кілька днів. Всі вулиці і площі були заповнені худобою, а ринок-базар завалений різnorodними продуктами і виробами. Добробут міста сильно підносився. Та вірменське населення почало поволі меншати, вимирати, бо жили в замкненому крузі. До місцевого населення відносилися прихильно і радо помагали тим, що потребували помочі. На місце Верменів почали, щораз більше, приходити Жида, які з часом заволоділи торгівлею. Місцеве населення відносилося до них нерадо, бо Жида управляли лихварство, яке не одну родину зруйнувало: християнське купецтво убожіло і заникало. На протязі цього сторіччя почало знову оживати українське купецтво; почали розвиватися кооперативи, з початку при читальнях, а далі повстали окремі кооперативи і приватні крамниці. Перед другою світовою війною були кооперативи: в Народнім домі у середмісті, на Греблі, на Заріччу, на Монастирському боці, і на Слободі за Вороною. Всі кооперативи належали до Окружного Союзу Кооператив у Станиславові, який постачав їм товари.

Була в Тисьмениці українська кредитова інституція „Віра“, яка за Польщі мала офіційну назву „Українбанк Віра“. Інституцію цю засновано в 1874 році, на підставі австрійського закону Шульце-Деліч як так звана „задаткова каса Віра“ для дрібного кредиту. Основниками тої каси було кілька Поляків і Українців, але каса мала від самого початку польський характер і приписана була пізніше до польського ревізійного Союзу „Звйонзку“. Під цим патронатом Звйонзку була „Віра“ до 1902 року. По

відповідній підготовці заходами Якова Голуба і Остафія Волосенка, двократні Загалавні Збори ухвалили виступити зі „Звйонзку” і піддатися під контроль „Краєвого Союзу Кредитового” у Львові. У відповідь на це Поляки виповіли всі свої ощадності. Одначе Краєвий Союз прийшов негайно з помічню, а директором Союзу, був тоді Кость Паньківський, і то він признав відповідний кредит. Полякам виплачено негайно всі виповіджені ощадності. Але подія ця подана широко в пресі, мала той наслідок, що до банку почали впливати масово ощадності з різних сторін так, що вирівняно не тільки виповіджені Поляками вклади, але ще й збільшено дотеперішні вклади. Цей банк полегшив пізніше своїм кредитом будову „Народного Дому” в Тисьмениці. Це була одинока кредитова інституція, яку в тодішній Галичині перебрав український Кредитовий Союз від польського „Звйонзку”. Поляки в короткому часі після того оснували свою польську інституцію „Єдність”, але вона проіснувала дуже коротко і розпалася. За Польщі заснували Поляки „Гафайзенку” зі значною державною допомогою, але користали з неї майже виключно, польські урядовці, які тільки позичали, але не віддавали. Подібне щось до кас Рафайзенок, ввели у себе вже давніше, наші місцеві Читальні для своїх членів. Жиди мали дві малі кредитівки, але вони були тільки для обмеженого есконту-векслів.

БУДІВНИЦТВО.

Середина міста мала в більшости муровані одноповерхові і партерові дома, тільки один дім Тенена був двоповерховий. Частина домів мала міщансько-магдебурський трохотворовий фронт, але були й більше отворові. На

увагу заслуговував „панський дім” з великою світлицею-салею, де давніше відбувалися театральні вистави; цей дім був колись власністю якогось багатого Вірменина. Всі доми мали великі й просторі пивниці для складу товарів. Цікаві теж були доми Вірмен: вони були два або три рази більші від міщанських домів, з великими кімнатами, з дводільним дахом, що нагадував архітектуру сходу. Доми міщан ремісників були будовані з дерева і поділені сіньми на дві частини. Фронт дому мав ганок або веранду. В одній половині дому переділеного сіньми, було дві кімнати, але між ними не було дверей. Перша кімната була кухня, а друга „ванькир”. Тут звичайно проживала й працювала вся сім’я. Дві кімнати на другій половині були „парадні”. Часто в одній з кімнат робили спіжарку. Рільники мали також хату поділену на двоє, сіньми, в одній меншій була кухня і там жили, а в другій більшій стояли скрині й парадно вистелена постіль: перша називалася „мала хата”, а друга „велика хата”.

До Тисьмениці заїжджало багато людей і тут задержувалися, для них треба було приміщення, щоби мали де поставити вози та залишити коні. Найбільше таких „заїздів” було в середині міста. Сіни такого дому могли помістити кілька возів, залежно від величини возу. Вози, так звані „брики” везли товару не менше двох тон.

За візд до міста треба було складати оплату на рогачках; за перебування в заїзді треба було рівнож платити і місто мало з того переїздового руху поважний дохід.

Тисьмениця, як і всі оселі давних часів, мала свої пожари; оповідають, що було аж сім пожарів, та це мабуть здогади. Два останні пожари, які сильно пошкодили місто, були один у 1883 році, коли згоріла майже вся середина міста та підчас нього сильно потерпів Братський Дім, а на міській церкві частина даху. Останній пожар був 1898

року, якраз на св. Юрія; тоді згинуло багато худоби й згоріло около 100 домів. Пожар повстав від забобону підкаджування корови, якраз на св. Юрія, проти відьми, щоби не відбирала молоко від корови. Від того розжареного вугілля, при помочі якого підкажувано, загорілася солома, а що був сильний вітер, то згоріло тоді около 100 домів.

САНІТАРНІ УМОВИ.

Хоч Тисьмениця має дві ріки і багато потоків, але питної води має мало, а є місця, де її зовсім нема. В середині міста, за останніх сто років копали кілька керниць, але води в них було мало і не до вжитку. Приходилося середмістю користатися водою з Ворони, яку розвозили спеціальні бочкарі та її продавали. Водою з Ворони користувалися і надрічні мешканці, тому не диво, що як у 1866 році вибухла пошесть холери, то забрала найбільше жертв зі середини міста і з надрічних мешканців. Мерців було так багато, що їх хоронено без домовин на спеціально вибраним місці на громадським пасовиську; місце це обведено ровом і воно мало назву холерного цвинтаря. Друга пошесть холери навістила Тисьменицю в 1893 році і забрала приблизно 700 мешканців також з середини міста і з надріччя. Цих жертв холери хоронено на загальному цвинтарі. Лікарями в Тисьмениці були Жиди, а в останньому часі й Українці. Був один лікар Німець, на якого люди нарікали, неначе він умисно отруював. Помер він у молодому віці, а перед смертю казав собі написати на своїй могилі такий напис: Гот штрафт фербрехен, абер ніхт фергеген. (Бог карає за злочин, але не за провини).

Лікарською радою чи допомогою користувалися і міщани і хлібороби дуже рідко, тому, що це було звязане з зайвим видатком, часто непосильним для хорого. Лікувалися домашнім способом, переказуваними з давен давна зелями чи корінням. До ран прикладали широкий лист бабки (подорожника) так само до висипок і опухолі; для опухолі від нирок виваром з коріння з бзини, а для болі в жолудку центурією. Простуду, горячку і передовсім болі в крижах лікувано п'явками.

Старим давно заведеним звичаєм, всі хати хліборобів і міщан на передмісті і частинно в місті, щороку, на весні білено знадвору й в середині, при чому чищено всю домашню обстанову. Всі насікоми були знищені.

Прання білизни, яку називано „шматтям”, відбувалося в слідуючий спосіб: до баняка з горячою водою вкладали мішок з попелом і варили його довший час і так діставали сильний луг. У тім лузі з доданням води намочували шмаття в цебрі, що називався „зільниця” потім вкидали туди ще розпечене каміння і накривали зверху, щоб парилося. По якій годині виймали з зільниці шмаття і перетирали (жмікали) на маглівницях, а відтак виносили до потоку і там вибивали праниками. В останніх часах прали вже з милом.

АДМІНІСТРАЦІЯ.

Мійська управа Тисьмениці була за княжих часів така як і в інших городах. З переходом українських земель під польське панування, прийшла й нова форма управи до наших городів. Треба згадати, що це були часи нападів кочевників і взагалі чужих наїздників, які переміняли цвітучі оселі в руїни. Люди тинялися по лісах, спалені оселі

стояли пустками. Це було не на руку польським королям, які хотіли мати доходи з зайнятих земель. Щоби відновити життя по містах, польські королі впроваджували магдебурзьке право, взірець котрого взяли з німецького міста Магдебург. Король Казимир Ягайлончик покликав на вйта Німця Альбрехта і доручив йому запровадити у Тисьмениці магдебурзьке право та на цій основі залюднювати місто. Треба мати на увазі, що в цьому часі почали заводити панщину (кріпацтво), чим обтяжувано дуже людей. Люди старалися уникнути цієї благодати і утікали, хто куди міг. Щоби стягнути людей до міста, видає вйт Альбрехт оголошення, що кожний пришелець, котрий осяде в Тисьмениці, буде на тридцять років звільнений від усяких повинностей, а на будову дому дістане будівельний матеріал з державних лісів, а окрім цього ще землю, відповідно до числа осіб в сім'ї. Так само й ремісники були звільнені від усяких державних повинностей (Акта гродзке і земске). Магдебурзьке право давало можливість частинної самоуправи, хоч це було частинне зречення королівських прав. Побіч вйта правлять містом також лавники, які разом з вйтом стараються налагодити господарку міста. Зазив Альбрехта не залишився без успіху, і до Тисьмениці почали стягатися звідусіль люди, які відбудували й загосподарювали місто. Міщани були горді зі своїх прав, бо хоч вони й платили більші податки, але за те могли вільно управляти своє ремесло і мати більші доходи.

За австрійських часів адміністрація була на тих самих правах, з тою малою зміною, що лавників тепер називано асесорами. Виконна влада складалася з посадника міста (бурмистра), секретаря і його помічника та касієра; посадника вибирала міська рада. За нової польської окупації, після першої світової війни, асесорів перемінено на

лавників, а управу сильно збільшено, а саме: вже був посадник, заступник посадника, секретар з двома помічниками, книговод з двома писарями, ліквідатор і касієр. З населення міста перед першою світовою війною припадало на одного урядовця управи три тисячі мешканців, а перед другою світовою війною, при числі мешканців 7.500 припадало на одного урядовця 937 мешканців. Це були великі тягарі для населення, яке мусіло працювати на те, щоби покрити кошти польської окупації і польонізації.

В Тисьмениці були дві громадські ради: одна загальна, а друга християнська. До християнської належали ті самі радні що й до загальної, за виїмком Жидів.

По знесенні панщини в 1848 році, відступив власник тисьменецьких дібр Потоцький для рілників, що робили панщину, около 200 моргів пасовиська, на південь від Тисьмениці, так звану толоку та около 30 моргів другого пасовиська, так званого „Лупенище“. Завідувати тими пасовиськами мали рілники, але в дійсності завідували ними міщани, що в більшості засідали в міській раді.

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ.

У давніших часах, як передавали з покоління до покоління, мало бути в Тисьмениці дванадцять церков, та в останніх часах було тільки три: міська церква св. Миколая, збудована на місці деревляної, яка згоріла підчас пожару 1864 року, а нову церкву закінчено будувати у 1866 році. Як називався будівничий церкви невідомо, але будова є характеристична тим, що перед головним входом є два стовпи-філяри, які піддержують балькон. Стара церква мала своєрідну баню: в основі була кругла, а над основою були вставлені високі, чотириметрові вікна і над

Церква Св. Миколая

вікнами кулистий дашок, закінчений острим шпилем з трираменним хрестом. Теперішня баня уступає під архітектурним оглядом попередній. В церкві був по мистецьки виконаний іконостас, роботи, замешкалого в Тисьмениці, Якіма Довгого.

При церкві було з давен давна Братство, яке удержувало дяківку; в дяківці учили дяки грамоти аж поки не основано в місті прилюдної школи. В сусідстві з церквою придбало Братство велику кам'яницю, в якій жив сотруди́ник міської церкви і дяк. Деякий час містилася там частина прилюдної школи та довший час Читальня Просвіти; в пивницях були склади кушнірських шкір. За більшовиків там був відділ Н. К. В. Д., а по відході більшовиків, знайдено в пивницях кілька трупів, присипаних тонкою верствою землі.

Друга церква, названа іменем давного фундатора Кокори, притикала до середмістя, при дорозі, яка вела до Станиславова. Стара церква згоріла була від грому, а нова була збудована заходами о. Теодора Базюка, стилева, з дерева, проєктована львівським архітектором Олексо́ю Лушпинським. Іконостас був зі старої церкви. При церкві була теж стара дерев'яна дзвінниця, цікава з архітектурного боку. Третя церква „Монастирська” на лівому, високому березі Ворони, була теж дерев'яна; при цій церкві був колись монастир, який згорів разом зі всіма книгами і документами, бо ніяких слідів по нім не залишилося. Біля церкви був парохіяльний дім, в якому жив парох, і господарські будинки. При обох церквах, таж при Кокори як і при Монастирській, були більші дяківки, з окремими кімнатами, де у свята збиралися люди для обговорення не тільки церковних, але й загальних справ, а в будні приходили діти на науку, як ще не було прилюдних шкіл.

Парохія в Тисьмениці належала до найкраще вивінуваних під оглядом землі, мабуть завдяки княжим дарам, бо все поле було у великих наділах, при купі, а не роздріблене. До парохії було приписано 360 моргів поля і лісу. Давніше поля було ще більше, як видно із судових актів, коли то парохіяни доходили своїх прав за чинитьби для церковних земель. Де були прочі церкви, про які згадується в переказах, докладно не відомо. Беручи однак під увагу, що згадані вище три церкви побудовані доволі близько від себе, можна додумуватися, що це були мабуть більші каплиці, бо наприклад та церква, котра мала бути коло міської управи, де є навіть закопаний хрест, є віддалена від церкви Кокори не більше ста кроків. Церква, яка мала бути над Вороною, правдоподібно була більшою каплицею. Колись там був цвинтар, на це вказують, вистаючі місцями, людські кістяки, які повиполікувала дощова вода, бо місцевість є похилена від середини на всі боки.

Вірмени мали свій григоріянсько-католицький костел, котрим закінчувалася межа посіlostей Вірмен в середині міста. При костелі був парохіяльний будинок і до вірменської парохії приписано було теж багато землі. Польський римо-католицький монастир о. о. Домініканів і костел збудований Потоцькими був випосажений хутором (фільварком) під горою, на правому березі Ворони, площею около 70 моргів; Потоцькі забезпечили монастир доставою опалового дерева із сусіднього села Клубівці. Через город монастиря протікав потічок, що був відногою млинівки і це було теж забезпечено Потоцькими. Окрім того мав монастир ще около 20 моргів орної землі, на південь від „мірниць”.

Християнський цвинтар, положений на західних окраїнах міста, при шляху до Станиславова, був призначений

для всіх християнських віроісповідань; каплиця на цвинтарі була приписана до вірменського костела. Старі пам'ятники знатних тисьменичан свідчать про колишнє, славне минуле. Звичай при хованні покійників був такий, що лице Поляків римо-католиків і Вірмен було звернено на південь до католицького Риму, а Українців на схід до православного Київа.

Жида мали свою синагогу в середині міста, а рядом з нею була ритуальна лазня з міквою; до тої лазні допливала вода з бічного відгалуження млинівки. При синагозі був невеликий архів з документами, писаними на пергамені, але він був недоступний для не жидівської людности; з приходом Німців 1941 р. архів був знищений. Старий жидівський цвинтар був зараз біля межі старої мійської огорожі; на ньому були надгробні плити з 17 сторіччя. Новий жидівський цвинтар був за містом біля християнського.

ОСВІТНЕ Й КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ.

Найдавніша школа в Тисьмениці була „дяківка”, з вівською „Читальня” при церкві св. Миколая у середині міста. Пізніше відступив монастир о. о. Домініканів свої дві крайні кімнати для школи, в якій училися діти, головно з середмістя, української, польської і німецької мови; в тих двох клясах містилося на ціле місто кругло шістьдесят дітей. Згодом, ще за Австрії, відкрито ще одну школу на передмісті Кокора з двома, а пізніше з чотирьома клясами. Навчання в тій школі відбувалося в українській і польській мовах. З початком 20 сторіччя, теж ще за Австрії, побудовано в серемісті два шкільні будинки, одноповерхові, для хлопчачої й дівочої школи, шостиклясові, а на пе-

редмісті Гребля чотирьохклясову школу. За Австрії було приблизно по половині учителів Українців і Поляків, а за польської окупації Українців учителів було тільки двох, а решта Поляки. Тому, що в Тисьмениці не було середньої школи, то молодь, котра бажала даліше вчитися, мусіла доїжджати до Станиславова, що було сполучено з великими невгодами, бо залізнична стація була віддалена від міста два кілометри й цю віддаль треба було зробити пішки. Вправді, їздили там жидівські фіякри, але малозаможні батьки не могли собі дозволити на таку розкіш, щоб платити за дітей за школу та ще й за фіякра. Розклад поїздів теж був дуже незручний; зрана поїзди відїжджали по шостій, а верталися в третій, так що звичайно учні були не виспані й голодні. Це одначе не спиняло дітей в їх охоті до науки й чимала громада їх щоденно виїжджала до Станиславова. За останніх пятьдесят років закінчило високі школи: чотирьох інженерів, вісім юристів, пятьох священників, один ветеринарний лікар, чотирьох загальних лікарів, один середношкільний учитель, один економіст. Окрім того більше двадцяти середню школу. Це Українців, а Поляків тільки один закінчив високу школу і з Жидів теж один. Треба тут ще замітити, що з кінцем минулого сторіччя вийшло з Тисьмениці двох визначних людей, а саме: визначний педагог, літературний критик і громадський діяч Кость Горбаль, що походив з міщан і Кость Ливицький, син священника, юрист, політик, економіст, віцепрезидент австрійського парламента та голова Уряду Західно-Української Народної Республіки в 1918 році.

Культурно-освітнє життя розвивалося в Читальнях „Просвіти”, яких було сім: в середмісті, на Заріччі, при Кокорі, на Монастирі, при Пшениківській вулиці, на Греблі, й на Слободі. Усі Читальні належали до місцевої Фі-

лії Товариства „Просвіта”. Чотири читальні мали свої власні доми, в яких містилися одночасно і споживчі кооперативи. Видатна була теж праця „Рідної Школи” та філії „Союзу Українок”. Праця вищенаведених товариств не обмежувалася виключно до самого міста: щотижня в неділю, або і в свято їздили делегати цих товариств (звичайно студенти високих шкіл), по сусідніх селах ширити культурно-освітню працю. За Австрії були в Тисьмениці два спортові товариства: „Січ” і „Сокіл”. До „Січи” належали рільники, а до „Сокола” міщани. За польської окупації заборонено назву „Січ” і введено „Луг” і оба бувші товариства злучено в одно.

Осередком культурного життя був „Народний Дім”, побудований в середині міста. Перший будинок був збудований в 1906 році комітетом під проводом Остафія Волосенка; цей дім згорів в ночі у 1926 році. Вогонь повстав в кімнаті управи, де були всі акти й бухгалтерія. Другий будинок побудовано коштом забезпеченової премії та при допомозі тисьменичан-емігрантів в Нью Йорку. Для допомоги будові нового „Народного Дому” основано тут в Нью Йорку комітет, склад якого належить перелічити для памяти поколінь. Комітет складався з таких осіб: Михайло Угорчак (голова), Семен Угорчак (містоголова), Юлій Піщак (другий місто-голова), Володимир Юревич (секретар), Михайло Туранський (скарбник), Василь Нич (фінансовий секретар), Яків Корнат (контролер), та члени: Микола Гавришенко, Павло Прибильський та Йосиф Сьомкайло. Комітет зобов'язався зібрати п'ять тисяч доларів і передати комітетові будови в Тисьмениці. Окремо зібрано 740 доларів на закуп книжок для бібліотеки „Народного Дому” і передано ці гроші через Василя Нича, який вертався з Америки до Тисьмениці. Гроші зібрані американським комітетом стали дуже в пригоді до закін-

чення тисьменицького „Народного Дому”, бо в той час у Польщі була господарська криза й було дуже тяжко за гроші. За забезпечення премію й збіркові гроші удалося вибудувати тільки самі голі стіни й покрити бляхою дах і на тім будова припинилася, але надійшла поміч з Америки й за ті американські гроші закінчено будову й куплено повне устаткування до театральної салі це зн. побудовано сцену, куплено оксамітну куртину, помальовано декорації, куплено крісла до салі.

Народний Дім був досить велика, двоповерхова будова та не виглядав він ззовні так як би міг виглядати, бо плян Народного Дому спроектував не українець, також у середині незадовільно була розв'язана пожарна й санітарна справа, але мав він велику театральну салю з балконом приблизно на 500-600 осіб; на долині були крамниці, які наймали купцям і там містилася споживча кооперація. На горі були домівки місцевих українських культурних та спортових товариств: там були приміщені Філія „Просвіти”, Читальня мійської „Просвіти”, „Союз Українок”, „Рідна Школа”, „Пласт” і заряд „Народного Дому”.

В театральній салі „Народного Дому” відбувалися вистави мійського аматорського гуртка і вистави приїзджих театральних дружин, інших читальняних аматорських гуртків та хорів, збори товариств та забави. Подібні культурні імпрези відбувалися й по окраїнних Читальнях, де були власні театральні салі тільки менші.

Був ще в Тисьмениці побудований другий гарний, двоповерховий будинок напротив мійської церкви св. Миколая. Це Захоронка Сестер Служебниць, де була саля для дошкільної дітвори й приміщення для самих Сестер Служебниць. Захоронка була дуже добре поставлена і Сестри втішалися пошаною й любовю тисьменецької людности.

Вони справді виконували велику роботу, виховуючи й доглядаючи нове покоління, звичайно більше як сто дітей.

Культурно-освітнє життя Українців стояло багато вище від Поляків, хоч вони мали піддержку своєї держави й матеріально були все краще забезпечені, бо займали державні посади. Поляки побудували в середмісті „Дом Людови” та гроші на це дістали з державних і самоврядних установ та примусово стяганих датків від місцевого населення на „пожарну сторожу”. Цей польський дім був записаний в судових актах на власність „Товариства Школи Людовой ім. Ю. Пілсудського в Кракові”. Школи там ніякої ніколи не було; містилася там місцева пошта. За час двадцятилітнього існування Польщі в Тисьмениці відбулося тільки дві вистави мандрівного, субвенціонованого державою, польського театру.

Але культурні осяги Українці здобували великими зусиллями. Будова кожного читальняного дому вимагала дійсної посвяти багатьох осіб, бо населення назагал було бідне, заробітки за Польщі дуже скупі, й готових грошей обмаль, але молодь при допомозі старших доконувала багато. Для прикладу будова читальні на „Греблі”. Ама-торський Гурток при Читальні, щоб роздобути гроші на будову Читальні давав постійно вистави по доколичних селах і в місті, щоб зібрати засоби на купівлю площі і на матеріали на будову. Врешті купили пустар-урвиско від управи міста за триста злотих, самі толокою тачками возили землю, засипали це урвиско й на тім побудували гарненький будиночок. Для Читальні „Кокора” признала Управа міста місце на болотнистій калабані, але читальняники відмовилися від того охлапу.

ВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ.

Воєнне лихоліття, яке почалося ще з першою світовою війною, і в загальному ще й досі триває, не обминуло й Тисьмениці. Протягом сорока літ мінялися окупанти на українських землях шість разів, не враховуючи частих змін боевого фронту. Окупанти всі однаково — ворожо відносилися до українського народу; чи то були Німці, чи Поляки, чи Москалі.

Же на початку першої, світової війни прихована ворожість показала себе як слід. На підставі доносів, що були злобною, безпідставною клеветою, арештовувала австрійська влада (а вся вища влада була в руках Поляків) майже виключно самих Українців. Стара, прихована ненависть, скинула маску і виявлялася на кожному кроці по відношенню до Українців. На арештованих і ескортованих Українців по містах, де населення в більшості було не українське, кидано каміннями, вигрожувано кулаками, і обзивано поганими лайками. Явний доказ, що між окупантами й їх прислужниками та окупованим населенням не було й не могло бути ніколи ніякого співжиття. Тіла повішених, у більшості селян, гойдалися на галузках дерев. Австрійські генерали, начитавшись всяких брехонь про Українців, добачували в кожному Українцеві „подлу зраду“, як вони скрізь голосили, щоб мабуть, прикрити свої стратегічні невдачі. Глупота цих генералів доходила до того, що у випраному й вивішеному на плоті біллі добачали сигнали для ворога й грозили розстрілами за зраду.

Зараз на початку першої світової війни арештовано в Тисьмениці і вивезено до Талергофу в Альпах, коло Лінцу: Івана Пірановського, директора каси „Віра“, Авксентія Литвинця, Олексу Коцького, Дмитра Похилу,

Василя Банта, Антона Химчука, Стефана Коцького з сином, Івана Роздольського і Онофрія Коцького. Василя Банта і Івана Похилу забрали потім з того табору до війська, а всі інші, хоч оправдані від вини, погинули від тифу, бо не могли виїхати; Галичина тоді вже була окупована Росією. Австрійські Німці показали, що й їм є присуща жорстокість, бо між першими в'язнями того табору були українські батьки з донями, яких вирвано зі шкільної лавки.

По відступі австрійських військ прийшли „визволителі” російські війська. Зараз на початку закрили всі українські товариства, а дика дивізія, якою командував великий князь, царського роду, виганяли Жидів на пасовисько, де вони рачки, цілими годинами, мусіли скубати траву і рачки лізти до водопою. Часто виганяли Жидів на „прохід” цілими годинами, а в міжчасі ходили по порожних помешканнях і грабували. Тому, що Тисьмениця в часі боїв часто переходила з рук до рук, Жиди користали з того й масово тікали на захід, головню до Відня.

По розпаді Австрії, коли у Львові, в дні першого листопаду 1918 року, проголошено Західно-Українську Народну Республіку, усталено в Тисьмениці українську виконну владу. Перебрання влади відбулося без ніякого спротиву. Тимчасовий Український Комітет вибрав Остафія Волосенка посадником міста. Не було ніяких арештувань, ніяких насильств, панував лад і порядок. Відомо було, що деякі Поляки мали приховану зброю, але протизаходів не роблено ніяких. До праці на залізниці приймали і Українців і Поляків, різниць не роблено ніяких. За те підчас відступу української армії в половині червня 1919 року якраз Поляки, що працювали на залізниці, перші виступили зі зброєю проти відступаючої української армії.

Після окупації Польщею в 1919 році Західної України (Галичини) повторилися подібні сцени, як це було на початку першої світової війни в 1914 році. Польська боївка, яка на початку окупації виконувала роботу жандармерії чи поліції, дуже дошкульно далася взнаки. Введено нове слово „кабан”, яким публично лаяли Українців; навіть польська інтелігенція послуговувалася тою лайкою. Нова польська влада почала арештовувати й вивозити до концтаборів небажаних одиниць української спільноти. З Тисьмениці вивезено: Атанаса Островського, управителя школи в середмістю, Павла Скородинського, урядовця, братів Михайловських, учителів і Павла Волосенка, інженера. Арештованих везли в товарних вагонах цілий тиждень, аж поки не опинилися в концтаборі Стшалково на Познанщині. Там вони просиділи один рік в голоді й страшних гігієнічних умовах.

Постійні ревізії, обов'язкове голошення на поліцію за підозрених людей, непевність волі й непевність праці непокоїли людей. На державні посади Українців не приймали, а тих, що ще за Австрії працювали на державних посадах позвільнювано, а в ліпшому випадкові перенесено до корінної Польщі. Навіть до найгірше плачених чорних робіт на залізниці Українців не допускали. Студії на університеті у Львові, були дуже обмежені через заведений Поляками так зв. „номерус клявзус” (це зн. тільки означене, невелике число студентів могло бути прийнято на кожний студійний рік) для Українців, так що тисьмецькі студенти училися в Познані, в Кракові, на Чехах, і тільки один у Львові. Деякі студенти, стративши надію дістатися на університет, йшли до Духовної Семинарії в Станиславові, вчитися на священників, зрештою дуже нерадо, бо по першій світовій війні у Станиславові був заведений єпископом Хомишиним обов'язковий celibat.

У вересні 1939 року прийшли до Тисьмениці нові „визволителі“, більшовики. Прихід більшовиків дуже пригнобив людей. Сам вигляд ново-вступаючої армії „визволителів“ не віщував нічого доброго. Солдати-танкісти худі, виснажені, не балакливі з підозрінням дивилися на кожного прохожого. За якийсь час після них наїхала цивільна адміністрація, обдерта, голодна, жадна дістати хоч що-небудь в склепах вже перед тим викуплених майже цілковито військом: жінки в солдатських шинелях а на голові картуз (чоловіча шапка з дашком), мужеські чоботи, руді й як правило завжди на кілька чисел більші як треба, спіднички з найлихшого полотна, ба навіть без сорочок. Зложили рівнож більшовики міську управу, але вона не мала ніякого значіння, бо містом завідував фактично „ісполком“. Партійний апарат заняв будинок суду; загалом наїхало тоді біля сотні окупантів й вони виконували всі державні розпорядження. Завмерло цілком все культурне й освітне життя. В читальнях виступали майже щодня якісь приїзджі агітатори, а людей силували їх вислухувати. Рільники мусіли навіть ночами домолочувати збіжжя, щоби на другий день здати ще не висохле, яке звезене на ссипні пункти пріло й гнило. За один метричний сотнар була встановлена плата шість рублів, а за один кілограм хліба треба було платити спочатку вісімдесять копійок, а пізніше один рубль, а за один кілограм „білого хліба“ п'ять рублів. Перед Братським Домом збудовано велику, на червоно помальовану трибуну, де спочатку промовляли навіть деякі місцеві, задурманені люди, але пізніше багато з них, побачивши, що більшовики творять, поховалися, де хто міг.

Прийшли часи арештувань, як підготовка до вивозу; в першу чергу попала вся бувша польська поліція, а з ними колишні урядовці та особи, що співпрацювали з полі-

цією. Недовго після цих арештів, вивезено їх родини. З Українців до тої категорії залучено Ольшанського з дружиною, Федика й Цуркана. Рівнож в тому часі вивезено й вдову Ізака Крейнїса, власника фабрики виправи шкір, разом з дітьми; співвласника й директора другої фабрики шкір, Бахожа, арештовано ще спочатку, жінку з дітьми, депортовано зі всіми іншими. Згодом поїхали до Казахстану й поважні господарі: жінка Теличкана зі сином, Іван Романчук, Іван Островський, за обстоювання релігійного вірування, Постолювський Олекса з дружиною, Ілля Шатарський, Василь Гринюк, Ілля Малишівський. Вже під кінець вивезено Ольгу Островську, учительку, вдову по покійному Атанасію Островському, Михайла Павлишина з родиною, й Мотрину Гаврилюк, загально відомих й поважаних громадян за те, що дехто з їх рідні належав до підпільного руху. Окремо вивезено двох Жидів: Рундера з родиною, і зненавидженого всіми, торговця худобою Кока та Поляка Скшипецького з родиною. По проголошенню німецької війни схоплено просвітянського діяча, Олексу Бабія. Призначену до вивозу вісімдесятилітню Дубіцку, вдову заможного господаря, помилувано, але присуджено працювати на важкій праці при напрямі доріг. По ночах було чути жахливі крики з пивниць Братського Дому і з пивниць монастира о. о. Домініканів, головного осідку Н. К. В. Д., де розправлялися з „освободженими” Українцями.

По відступі більшовиків прийшли в червні 1941 року мадярські війська та відразу вивісили оголошення, друковане так званим „язичієм”, мішаниною народної мови з церковною й російською та проголосили виїмковий стан. Рівночасно взялися до очищування складів зі шкірами й мануфактурою, яку в поспіху залишили більшовики, а вищі мадярські старшини зі штабу в розмовах з населенням

заявляли свої претенсії до південної Галичини, належної колись, дуже короткий час, до угорської корони. При кінці липня 1941 р. мадярські війська вийшли з Тисьмениці на схід, а на їх місце прийшли Німці.

Почалося німецьке урядування від приказу для Жидів, започаткованого вже Мадярами, ношення опаски на рукаві та переселенням до гетта. Гетто зробили в місці найбільшого скупчення жидівського поселення саме біля синагоги в ринку. До синагоги звозили всі пограбовані речі в жидівських домах, там їх сортували й вивозили автати на залізницю й посилали в Німеччину. Рівночасно вивозили з гетта постріляних Жидів на місцевий жидівський цвинтар. Частина Жидів, молодших і сильніших, призначено на роботу до фабрики кожухів, звідки сміливіші могли утікати, бо допоміжна українська сторожа ставилася до них прихильно. Та ця праця у фабриці теж не довго тривала, бо у літі 1942 р. останки їх виведено на жидівський цвинтар й там п'яні гестапівці при допомозі Німців з окружних лігеншафтів (удержавлені маєтки польських панів), постріляли їх в одну велику яму.

Покінчивши з Жидами прийняли Німці заводити свої порядки між Українцями. Вже на самому початку, на підставі залишених більшовиками списків „неблагонадійних”, арештовано й вивезено до Кракова магістра права Євгена Лозинського та студента лісника Теодора Струка. Євгена Лозинського з Кракова перевезено до Освенціму, де він просидів до кінця війни, а Струкові удалося вийти на волю.

При кінці серпня 1941 р. почали падати зливні дощі й падали більше двох тижнів без перерви, на цілому Підкарпаттю до Дністра включно. Вода в ріках піднялася до небувалого рівня, всі поля були затоплені, а на полях була незібрана кукурудза й картопля. Звезене збіжжя з по-

ля підмюкло, а сіно й трави облипли намулом; прийшла голодова катастрофа. Люди з затоплених околиць брали з дому найкращі річі та йшли масово на Поділля, де не було потопу й міняли за збіжжя, бо гроші не мали ніякої вартости. А Німці не тільки не помагали голодуючому, нещасному населенню, але всякими способами старалися ще погіршити голодову катастрофу. На мості в Нижневі на Дністрі, поставили сторожу з гестапівців, які відбирали клунки зі збіжжям та хлібом від людей, що несли на плечах додому, та кидали до води. По дорогах і ровах валялися спухлі люди, а церковні дзвони безнастанно видзвонювали за упокій душі. Голод примушував молодь „добровільно” виїжджати на роботи до Німеччини. Це власне було найбільше потрібно й побажано для Німців. Одинокий в Тисьмениці, млин на Греблі, що остався з давних пяти, замкнули; всі жорна позабирали, щоби ніхто не міг змолоти дома навіть миски кукурудзи на кулешу. Назначений контингент для мелення збіжжя в млині на Городищі був такий незначний, що ніяк не вистарчав на нужденне прохарчування. За недозволене мелення мельникам грозила кара смерти, езекуція проводилася в Станиславові. Назначений в 1942 році контингент для здачі збіжжя був непосильний, а за збіжжя Німці платили максимальну контингентову ціну грошима, які майже не мали ніякої вартости й давали горілку для запоморочення.

Найгірше одначе дався в знаки тисьменичанам, як впрочім усім Українцям, німецький „арбайтсамт”. Згінщики з арбайтсамту постійно шниряли всюди й вилувлювали людей на примусові роботи до Німеччини. Заряд міста мав достарчати що якийсь час певну скількість робітників й управа міста призначала сама людей, котрих вважала за відповідних на роботи: були це звичайно люди з не дуже доброю репутацією, або просто лінюхи й їх

в першу чергу призначувано до Німеччини. Це одначе Німці досить скоро помітили й тоді арбайтсамт в Станиславові призначив наганячів, котрі ходили й виловлювали молодь; якщо хтось не з'являвся, то відповідали за це батьки не тільки тим, що їх забирали замість дітей, але забирали їхнє майно й розвалювали їм хати.

Знуцання Німців викликало реакцію головно у молоді, яка почала відповідний протинімецький спротив, але Німці, за допомогою ново-спечених фольксдойчерів, виловлювали організаторів спротиву. На доноси фольксдойчерів гестапівська поліція арештовувала людей, під конвоєм відводила до Станиславова й тут відбувався прилюдний суд, звичайно в театрі. Після того як підсудного запитано імя й прізвище, не розбираючи справи, виносили присуд смерти, закидуючи йому або приналежність до О. У. Н., або за укривання Жидів, або взагалі поміч повстанцям. По скінченій „судовій розправі” виводили їх на двір і під муром розстрілювали. Майже рівночасно з присудом, розліплювано по місті прізвища тих, що їх розстріляли й за що їх розстріляно: це для послуху й постраху прочому населенню.

Взаїмовідношення між Поляками й Українцями й так ніколи не були найкращі, а тепер значно погіршилися через спеціальну політику Німців натравлювання одних на других. Німці створили кримінальну поліцію майже виключно з Поляків, так зв. КРІПО, яка поводитася з Українцями визиваючо; місцеве тисьменецьке КРІПО, подав, уже при кінці німецького перебування в 1944 року до Гестапо список Українців зазначуючи, що це диверсанти. Німці, що вже тоді відступали, не могли знайти тих людей, бо вони були поховані, але Українці, щоби віддячитися Полякам, спалили около тридцяти хат Поляків Ма-

зурів; це була оселя кольтоністів, що осіли в останніх часах, при дорозі між Тисьменицею й Станиславом.

Наслідки другої світової війни були дуже важкі для Тисьмениці; число мешканців змаліло до неповних п'яти тисяч. Жидівське населення було цілковито знищене, останню партію Жидів вивезено до Станиславова 22 вересня 1942 року. Поляків деяких понищено, а деякі повийїздили з Тисьмениці або большевики їх вивезли, Українців побрано до війська, до польського й большевицького, забрано на роботи до Німеччини, померло досить від голоду в 1941-1942 році, та большевики вивезли до Казахстану. Під кінець німецької окупації розібрано в Тисьмениці, на приказ команди фронту, около вісімдесят домів, щоби мати вільний обстріл проти наступаючих большевиків. В часі боїв Німців з большевиками знищено й ушкоджено теж багато домів. Окрім того Німці ще наказали розібрати в середині міста всі жидівські дома від Братського Дому аж до „Панського Дому” та три великі дома коло аптеки. Німці в половині липня 1944 р., опустили Тисьменицю, під натиском большевиків; разом з Німцями, а властиво трошки скорше, це значить коли фронт уже зближався, виїхало з Тисьмениці около пятьдесят українських родин. Виїзджали вони зі зненавидженими Німцями, утікаючи перед большевицькою навалою. Треба признати одначе Німцям, що вони по скільки могли допомагали вагонами утікаючим родинам. Друга світова війна доконала Тисьменицю, бо вона мабуть не відбудується й не досягне попереднього значення.

КІНЦЕВІ ЗАМІТКИ.

Занепад Тисьмениці спричинило не тільки воєнне лихоліття, але й непристосовання, головно ремісничого ста-

ну, до нових життєвих обставин. Правда, Тисьмениця видала поважну кількість людей з високою й середною освітою й багато з них працювало на освітньому й культурному відтинку життя, головно в часі їх студій, але пізніше, ті інтелігентні сили порозходилися, шукаючи для себе відповідної фахової праці. Самі ремісники-міщани жили замкнені в своєму крузі, без ширшого світогляду, а тим самим не могли ознайомитися з вимогами новітньої організації. Навіть, згадане вище, товариство кушнірів і білоскірників зорганізував не міщанин-ремісник, але один з роду бувших службовиків Потоцьких. Міщанам бракувало, як сказано, знання постороннього світу.

В середновіччі, а навіть ще з початком новіших часів, в Західній Європі, хлопець, який хотів навчитися добре якогось ремесла, мусів побувати у кількох майстрів й у кількох містах, щоби вернутися до дому як досвідчений фахівець і тому там промисел підносився щораз то вище. У нас того всього не було; не можна винити самих міщан у тому, були ще й інші суттєві причини, котрі заважали на спинений розвиток міщанства. Західні українські землі (Галичина) були по упадку своєї державности під окупацією Польщі, в 1772 році Галичину прилучено до Австрії, до кінця вісімнадцятого сторіччя там було рабське кріпацтва, а відтак ще пятьдесять років, то є до 1848 р. панщина. За тих часів рух для міщан був дуже утруднений, а для селян неможливий. Наука ремесла переходила від батька до сина, але вона не поповнювалася й не розширювалася; а світ ішов вперед, не стояв на місці. Закостенілість старих поглядів й брак ширшого світогляду виявив себе яскраво тоді, як тисьменецькі міщани не хотіли згодитися на проведення залізниці через Тисьменицю, де мала бути вузлова стація, бо Тисьмениця стояла на перехрестю кількох шляхів. Залізничий вузол зроблено

в Станиславові, тоді мало відомій оселі; тій обставині завдячує Станиславів свій розвиток.

Другим рівнож важним промахом була відмова акційній цукроварній спілці відступити частину громадського пасовиська (не даром, але взаміну за такий самий простір сусіднього пасовиська в Городищі) на будову цукроварні. Цукроварню побудовано в другому місці, в малому селі Ходорів, яке перемінилося на поважну промислову оселю, бо побіч цукроварні повстали й другі промислові підприємства. Але минулого вже не направити.

При чому треба одначе ствердити, що тисьменецькі міщани-ремісники, які покинули Тисьменицю і переселилися до Америки, як розглянулися в нових обставинах, то більшість з них скоро вибилася на заможних людей і промисловців; це доказує, що без пізнання широкого світу людина марніє.

Під кінець треба сказати, що за останні часи рільниче населення Тисьмениці почало значно випереджувати в розвитку організацій, міщан, і то як на культурно-освітньому так і на господарському полі. Читальні Просвіти на окраїнах були все повні людей, що цікавилися й політикою й господарськими справами, натомість Читальня у середмісті не проявляла своєї діяльності; з пяти заложених споживчих кооператив чотири кооперативи рільників розвивалися добре, а міщанська в середмісті, упала через легкодушність, несолідність та марнотравство.

П І С Л Я С Л О В О

Думку про написання історії Тисьмениці подав мені професор Осип Залеський, що в часі між першою й другою світовими війнами жив у Тисьмениці і цікавився історією міста як громадський діяч на культурному відтинку. Жаль тільки, що думка ця виринула на еміграції в Америці, бо історія написана в Тисьмениці вийшла б повніша і докладніша. Прийшлося писати все з пам'яті, а все таки історія ця обіймає період цілого сторіччя, трьох поколінь — мого діда Андрія, батька Остафія і мене. Перекази діда й батька (батько був двічі посадником міста Тисьмениці) у великій мірі розяснили багато подій, які були в тих часах.

У Тисьмениці переглядав я деякі акти в суді та в управі міста. Діярії монастиря Домініканів був недоступний.

При цій нагоді висловлюю велику подяку п. професорові Осипові Залеському, що багато допоміг мені при складанні цієї історії. Дякую рівнож п. Др. Терлецькому за відомості з Іпатієвського і Густинського літописів та п. магістрові Володимирові Островському за відомості про заведення Магдебурського права в Тисьмениці.

Окрема подяка належиться Редакції „Народньої Волі” органу Українського Робітничого Союзу в Скрантоні та п. Редакторові Др. Матвієві Стахову за вияв доброї волі, ініціативу зібрати гроші на видання та переведення

збірки грошей шляхом безкоштовного уміщення закликів у „Народній Волі”. Видається книжечка за гроші тисемнецьких земляків — емігрантів, котрим дії їх рідного містечка залишилися, по багатьох роках еміграції, рідні й дорогі. А це прізвища тих, що до того причинилися:

о. Др. В. Левицький, Аллентавн, Пенс.	\$ 5
о. Михайло Оленьчук, Альта, Канада	2
Михайло Туранський, Нью Йорк	58
Люба й Михайло Пежанські, Нью Йорк	20
Андрій Волосенко, Нью Йорк	20
Др Василь Кіналь, Йонкерс, Н. Й.	10
Ірина й Петро Шох, Нью Йорк	10
Осип Гришко, Верона, Нью Джерзі	10
Михайло Волосенко, Кампбел, Н. Й.	10
Мирон Литвин, Ірвінгтон, Нью Джерзі	10

Зібрано через п. Юлію Піщак:

Онофрій Гаврищенко, Нью Йорк	10
Кость Банд, Нью Йорк	10
Василь Барасюк, Нью Йорк	5
Никола Гаврищенко, Нью Йорк	5
Іван Безручка, Нью Йорк	5
К. Ольшанський, Нью Йорк	5

Юлія Піщак, Нью Йорк

Міра й Володимир Островські, Йонкерс, Н. Й.

Володимир Юревич, Спринг Вали, Н. Й.

Василь Сливінський, Бріджпорт, Кон.

Зібрано через п. Василя Сливінського:

Петро Сливінський, Бріджпорт, Кон.

Дмитро Постоловський, Бріджпорт, Кон.

Тарас Сливінський, Бріджпорт, Кон.

Ярослав Шумигора, Бріджпорт, Кон.

Дмитро Олексюк, Бріджпорт, Кон.	2
Володимир Венгринович, Бріджпорт, Кон.	2
Михайло Заяць, Бріджпорт, Кон.	2
Михайло Бурий, Бріджпорт, Кон.	2
П. Татаринський, Бріджпорт, Кон.	1
Олекса Наконечний, Бріджпорт, Кон.	1
Ірина Павліковська, Альта, Канада	4
Марія Новицька, Ром, Н. Й.	3
Ірина Піщак-Козаченко, Детройт, Міч.	3
Никола Угорчак, Ром, Н. Й.	2.50
Вальтер Угорчак, Маунт Аптон, Н. Й.	2.50

П. Волосенко

EAST SIDE PRESS. 71 EAST 7TH STREET. NEW YORK N. Y.